

{ وقایع نگاری ادبیات معاصر ایران }

دفتر اول

از ۱۲۰۰ تا ۱۳۰۰ شمسی

آزاده گلشنی

تعمیر

وقایع نگاری ادبیات معاصر ایران

از ۱۲۰۰ تا ۱۳۰۰ شمسی

وقایع نگاری ادبیات معاصر ایران

دفتر اول

از ۱۲۰۰ تا ۱۳۰۰ ش

آزاده گلشنی

تجرب

تهران ۱۳۹۸

سرشناسه:	گلشنی، آزده، ۱۳۵۹ -
عنوان و نام پدیدآور:	وقایع‌نگاری ادبیات معاصر ایران / آزاده گلشنی.
مشخصات نشر:	تهران: کتاب بهار، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری:	ج۳.
شابک:	۹۷۸-۶۲۲-۷۰۶۷-۱۲-۵
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیا
مندرجات:	ج. ۱. از ۱۲۰۰ تا ۱۳۰۰ شمسی
موضوع:	ادبیات فارسی - ایران - قرن ۱۳ق. - ۱۴ - تاریخ و نقد
موضوع:	Persian literature--Iran--19-20-century--History and criticism
رده‌بندی کنگره:	PIR ۳۵۲۵
رده‌بندی دیویی:	۸ فا ۰ / ۹۰۶۲
شماره کتاب‌شناسی ملی:	۶۰۴۳۴۵۲

کتاب

تهران: خیابان بهار، کوچه حمید صدیق، شماره ۲۵، واحد ۶ (تلفن: ۷۷۵۲۴۷۸۱)

وقایع‌نگاری ادبیات معاصر ایران

آزاده گلشنی

چاپ اول: ۱۳۹۸

شمارگان: ۳۰۰

صفحه‌آرا: آزاده گلشنی

طراح جلد: پاشا دارابی

چاپ و صحافی: پردیس دانش

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۷۰۶۷-۱۲-۵

همه حقوق چاپ و نشر این کتاب محفوظ و مخصوص کتاب بهار است.

کتاب بهار (ketabebaharpub94@gmail.com, @Ketabe_Bahar, 0912 122 6008)

مرکز بخش: پیام امروز (۶۶۴۸۶۵۳۵)

مقدمه

دوران قاجاریه را می‌توان پلی دانست میان «دوران صفویّه و اخلاف آن» و «ایران قرن بیستم». با استقرار سلسله قاجار، تمامیت کشور تثبیت شد و، پس از تقریباً نیم قرن هرج و مرج متوالی، آرامش پایداری پدید آمد. انقلاب مشروطه تلاشی بود برای ایجاد نهادهای دموکراتیک بر پایه حکومت قانون، ملی‌گرایی آگاهانه و اصلاحات در امور دنیوی. در این دو رویداد، شاهد جریان طولانی و غالباً دردناکی از تغییر و سازواری با واقعیّات داخلی و خارجی بود که دولت و ملت ایران را شکل بخشید. در این دوران، ادبیّات نیز، متأثر از تحولات جامعه، روی به تحوّل نهاد. عباس میرزا، ولیعهد، که به یادگیری علم و ادب علاقه وافر داشت، اولین گروه متخصص اروپایی را به تبریز دعوت کرد تا برخی علوم را به تحصیل کردگان ایرانی آموزش دهند.

با سلطنت ناصرالدین شاه و به وزارت رسیدن امیرکبیر، این جریان به اوج خود رسید تا جایی که به تأسیس دارالفنون منجر شد. در پی آن، انتشار جزوات علمی تألیف استادان اروپائی دارالفنون باعث شد تا جامعه علمی و ادبی نخستین بار برنامه‌ریزی شده، با آثار غربی آشنا گردد. نمایشنامه‌های متعدّد معروف، عموماً از زبان فرانسه، به زبان فارسی ترجمه شد. در این میان، مطبوعات نیز نقش به‌سزایی در تحوّل ادبی خاصّه نشر فارسی ایفا کردند. گرچه داستان‌نویسی در قیاس با سایر انواع ادبی حضور کم‌رنگ‌تری داشت، میزان

تأثیر آن بر اذهان عمومی در خور توجه بود. به طور کلی انواع ادبی توجه اثر آفرینان را برانگیخت زیرا آنان از طریق آنها، می‌توانستند مضامین باب طبع خود را در انتقاد از نظام استبدادی مطرح سازند.

ادبیات در این دوره، با اختیار کردن مایه‌ها و انواع ادبی (Genres) بی‌سابقه، وظیفه‌ای متفاوت با ادبیات گذشته بر عهده می‌گیرد. جنبش فرهنگی این دوره، نتیجه تحولات دیرپا و درونی جامعه ایرانی و فزونی گرفتن رابطه ایران با فرنگستان بوده است که از نمودهای اعزام محصل به فرنگستان و شکل‌گیری نهضت ترجمه از زمان عباس میرزا به بعد است. منتقدان اجتماعی - ادبی سال‌های بیداری مشروطیت، مانند میرزافتحعلی آخوندزاده و میرزا آقاخان کرمانی، بر لزوم کاربرد شکل‌های تازه ادبی تأکید کردند و آنها را ضرورت زمانه دانستند.

ادبیات تازه حاصل تحولات جامعه از دوره صفوی به بعد است که نشر گرایشی به حیات روزمره جامعه پیدا می‌کند و جلوه‌های تجدید غرب با ارکان فرهنگی و اجتماعی ایران رویاروی می‌شود و در قالب شکل‌های تازه نمایشنامه و رمان و مقاله روزنامه‌ای نمودار می‌گردد.

روند پیدایش انواع تازه ادبی طولانی است و ما، در این دفتر، جلوه‌های آن را از ۱۲۰۰ش تا ۱۳۰۰ پی می‌گیریم. این دوره را می‌توان دوره گذار دانست - دوره‌ای که ارزش‌های کهن متزلزل گشته در حالی که باورهای تازه هنوز استوار نشده است. آثار روائی که در این برهه زمانی پدید آمده‌اند ترجمه رمان‌ها و نمایشنامه‌های اروپایی همچنین آثاری هستند که بینابین قصه سنتی و آثار مبتنی بر شکل‌های روائی تازه جای دارند.

* * *

وقایع‌نگاری ادبیات معاصر ایران حاوی گاه‌شمار وقایع و اخبار مهم ادبی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی دخیل و مؤثر در پیدایش و تحول ادبیات معاصر است. این پژوهش می‌تواند در چند دفتر منتشر شود:

دفتر اول: ۱۲۰۰ش تا ۱۳۰۰ - دوره ورود به «روزگار نو»، گذار از ادبیات گذشته به ادبیات جدید؛

دفتر دوم: ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ - دوره پدید آمدن نخستین نمونه‌های ادبیات معاصر؛
دفتر سوم: ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷ - دوره شکل‌گیری و شکوفایی ادبیات معاصر.

دفتر حاضر مهم‌ترین رویدادهای ادبی، فرهنگی، و اجتماعی سال‌های ۱۲۰۰-۱۳۰۰ شمسی را در بر دارد. در هر سال، نخست از رویدادهای سیاسی - اجتماعی مهم که منشأ تحوّل در ادبیات معاصر گشته‌اند (البته هرگاه چنین رویدادی در آن سال بتوان سراغ گرفت) یاد شده، آنگاه رویدادهای فرهنگی که در تجدّد ادبی نقش اساسی داشته‌اند ذکر شده است. نمونه‌ای از آن است تأسیس مدرسه دارالفنون که در پیشرفت علمی و فرهنگی جامعه نقش مهمی ایفا کرد و، در پی آن، می‌توان از انتشار نشریاتی یاد کرد که برای رشد ادبیات معاصر فضایی مساعد فراهم آوردند. سپس داستان‌ها، اشعار، نمایشنامه‌ها، و ترجمه‌های ادبی درخور اعتنائی معرفی شده‌اند که نمودار جریان پیدایش و سیر حرکت ادبیات معاصر به‌شمار می‌آیند.

در تنظیم و جمع‌آوری این مجموعه بیشتر به نقاط عطف تاریخ ادبی - فرهنگی هر دوره و آثار و سوانح زندگی اثرآفرینان توجه شده است. وقایع سیاسی - اجتماعی که به نوعی زمینه‌ساز رویدادهای ادبی بوده‌اند نیز اجمالاً گزارش شده است. بدین قرار، مواد این دفتر به ترتیب زیر عرضه شده است:

الف - وقایع سیاسی - اجتماعی؛

ب - وقایع فرهنگی - ادبی؛

ج - انتشارات.

کوشش شده است، بر حسب اهمّیت هر رویداد، مطالب لازم درباره آن گردآوری و ثبت شود. ضمناً به ذکر آثار و رویدادهایی نه چندان مهم در زمان انتشار و وقوع توجه شده است که، به لحاظ تأثیر در فرهنگ و تاریخ ادبیات، امروزه اهمّیت یافته‌اند و برای شناخت

سیر تحوّل ادبیات معاصر منبعی مناسب شمرده می‌شوند. لازم به ذکر است مدخل شخصیت‌ها بر اساس سال تولّد آنها در ذیل همان سال آورده شده مگر آن دسته از اثر آفرینانی که تأثیرشان در تحولات ادبی چشمگیرتر اما تولّد آنها پیش از شروع دوره این دفتر (۱۲۰۰ش) بوده است، و مدخل آنها با توجه به وفاتشان تنظیم شده است. همچنین، شرح وقایع، از کتبی است که در قسمت منابع انتهای دفتر ذکر شده است. مؤلف وظیفه خود می‌داند مراتب قدردانی و سپاس خود را از حمایت‌های همیشگی استاد احمد سمیعی (گیلانی)، و راهنمایی‌های همه‌جانبه و مشفقانه آقای حسن میرعبدینی که مشوق او در نگارش این اثر بوده‌اند، ابراز کند.

آزاده گلشنی

دی‌ماه ۱۳۹۸

وقایع نگاری ادبیات معاصر ایران

از ۱۲۰۰ تا ۱۳۰۰ شمسی

۱۲۱۱ ش / ۱۲۴۷-۱۲۴۸ ق

انتشارات

انحطاط و سقوط امپراطوری روم

دومین اثری که به دستور عباس میرزا توسط میرزا رضا مهندس از انگلیسی به فارسی ترجمه شد (۱۲۴۷ ق) کتاب انحطاط و سقوط امپراطوری روم (۱۷۸۷) اثر مورخ انگلیسی ادوارد گیبون (۱۷۳۷ - ۱۷۹۴) است. ترجمه بخش اول کتاب با واکنش شدید دربار فتحعلی شاه مواجه و چاپ آن ممنوع اعلام شد. در نتیجه، دست‌نویس ترجمه، با عنوان «تاریخ تنزل و خرابی دولت روم» باقی ماند و لاجرم بخش دوم آن هرگز ترجمه نشد.

۱۲۱۲ ش/ ۱۲۴۸-۱۲۴۹ ق

وقایع فرهنگی - ادبی

میرزا ملکم خان

(۱۲۱۲-۱۲۸۷ش) ملقب به ناظم الدوله، روزنامه‌نگار و سیاست‌مدار دوره قاجار در قصبه جلفای اصفهان در خانواده‌ای متوسط زاده شد. برای ادامه تحصیل به فرانسه رفت و پس از بازگشت بارها به منظور ماموریت‌های سیاسی به اروپا سفر کرد. کارنامه فعالیت‌های سیاسی وی مجموعه متضادی از ترویج افکار آزادی‌خواهانه و سوءاستفاده مالی و زدوبندهای سیاسی را شامل می‌شود؛ از جمله می‌توان به انتشار روزنامه *قانون*، تأسیس اولین فراموش‌خانه در ایران و مشارکت در عقد قرارداد رویتر با بارون ژولیوس رویتر بریتانیایی، اشاره کرد.

در دوران حیاتش دو بار، به دلیل تأسیس فراموش‌خانه و دریافت رشوه، خشم ناصرالدین‌شاه را برانگیخت. پس از انتصاب میرزا حسین خان مشیرالدوله به سمت وزرات امور خارجه و سپس صدارت اعظمی، ملکم خان نخست به عنوان مشاور وی و سپس به سمت سفیر ایران در انگلیس منصوب شد. در دوران مظفرالدین شاه، میرزا ملکم خان به عنوان سفیر به رم فرستاده شد و تا پایان عمر در این سمت باقی ماند.

ملکم خان نخستین شماره روزنامه *قانون* را در اول رجب ۱۳۰۷ (۱۲۶۸ش) منتشر کرد. انتشار *قانون* هشت سال طول کشید و ۴۱ شماره از آن به جا ماند.

ملکم در گزینش واژگان و یکپارچگی عبارات و درستی سخن دقت بسیار می‌کرد و به این ترتیب نثرش در عین سادگی و روانی از فصاحت و بلاغت بی‌بهره نبود. در نثر ملکم جملات بسیار کوتاه‌تر شده‌اند. سجع و صنایع صوری نیز دیده نمی‌شود، و گاه حالتی مکالمه‌ای و روایی پیدا می‌کند. او سخنش را از زبان راوی متکلم وحده بیان نمی‌کند بلکه مخاطبش را در گفتگوهای برساخته به چالش می‌کشد.

از آثار اوست: ترجمه قطعاتی از کتاب در آزادی اثر استوارت میل؛ رسالاتی از جمله مبدأ ترقی، شیخ و وزیر، اصول آدمیت، ندای عدالت، توفیق امانت، حجت، مفتاح، کلمات متخيله، رفیق و وزیر، نوم و یقطه، اصول ترقی، مذهب دیوانیان، انشاء الله و ماشاء الله، فرقه کج‌بینان، کتابچه پلتیک.

۱۲۱۳ش / ۱۲۴۹-۱۲۵۰ق

وقایع فرهنگی - ادبی

میرزا حبیب اصفهانی

(۱۲۵۰-۱۳۱۵ق) شاعر و ادیب، و از پیشگامان تحوّل در نثر و ترجمه فارسی در قریه بن چهارمحال از توابع اصفهان به دنیا آمد. در اصفهان و تهران تحصیل کرد و سپس راهی بغداد شد و مدت چهار سال در آنجا به فراگیری ادبیات و فقه و اصول مشغول بود. میرزا حبیب اولین کسی بود که برای زبان فارسی دستور زبان نوشت. دستور سخن (اسلامبول ۱۲۸۹ق)، دبستان فارسی (استانبول ۱۳۰۸ق)، خلاصه رهنمای فارسی (استانبول ۱۳۰۹ق) و رهبر فارسی (استانبول ۱۳۱۰ق) کتاب‌هایی است که او برای آموزش دستور زبان فارسی تألیف کرده است. تأثیر چشمگیر میرزا حبیب در تحوّل نثر جدید فارسی، به ویژه با ترجمه سه اثر نمایان است: سرگذشت حاجی بابای اصفهانی (۱۲۶۶ش) اثر جیمز موریه، سرگذشت ژیل بلاس (۱۲۸۳ش) نوشته لُساز، و گزارش مردم‌گریز (۱۲۴۸ش) ترجمه منظوم از اثر مولیر. ترجمه هر سه اثر، به گونه‌های مختلف، دیدگاهی انتقادی از وضع اجتماعی و سیاسی موجود را در میان خوانندگان ایجاد می‌کرد. طبعاً حکومت مستبد قاجار و نیز حکومت خودکامه عثمانی، که در آن زمان تحركات اجتماعی نوگرا را زیر فشار قرار داده بود، با ترویج این نوع ادبیات موافق نبودند. انتساب میرزا حبیب اصفهانی به جنبش‌های دگراندیشانه درون جامعه عثمانی می‌توانست پیامدهای پیش‌بینی نشده‌ای برای زندگی وی داشته باشد، شاید به همین علت نامش روی شماری از آثارش ذکر نشده است؛

مثلاً ترجمه سرگذشت حاجی بابای اصفهانی و ژیل‌بلاس تا سال‌ها به دیگران نسبت داده می‌شد. دیوان اشعار میرزا حبیب بالغ بر ۴۰۰۰۰ بیت شعر می‌باشد. وی دستی توانا در سرودن و به ویژه در شعر هجایی داشت. در سال ۱۲۸۳ق به خاطر هجویه‌ای که علیه سپهسالار محمدخان صدراعظم سروده بود، مورد تعقیب قرار گرفت و به دولت عثمانی پناه برد. در آنجا به دلیل تسلط به زبان عربی، انگلیسی، ترکی و فرانسوی، در مدرسه ایرانیان به تدریس پرداخت.

عبدالرحیم طالبوف

عبدالرحیم بن ابوطالب نجار تبریزی معروف به طالبوف در سال ۱۲۵۰ق در محله سرخاب تبریز متولد شد. پدرش نجار تهیدستی بود. عبدالرحیم در شانزده سالگی تبریز را ترک کرد و به تفلیس، که در آن زمان کانون آزادگان و انقلابیون روس بود، رفت. در آنجا به کسب و کار و تحصیل زبان روسی و ادبیات و علوم طبیعی پرداخت. او که در دستگاه محمدعلی خان، یکی از ایرانیان مهاجر و صاحب سرمایه قفقاز، کار می‌کرد، سرانجام خودش سرمایه‌ای به هم زد و به تهرخان شوره (مرکز داغستان) رفت و تا آخر عمر در همان جا زیست. در اواسط پادشاهی ناصرالدین شاه، که آزادی خواهان و روشنفکران ایران برای به دست آوردن آزادی و قانون به پا خاسته بودند، او نیز از راه قلم برای بیداری مردم می‌کوشید و آنان را با معایب حکومت استبدادی و لزوم استقرار مشروطه آشنا می‌ساخت. او که تکامل و خوشبختی انسان را در دستیابی به علوم و فنون جدید می‌دانست، در سال ۱۳۱۹ق / ۱۲۸۰ش، با یاری ملک‌المتکلمین، مدرسه‌ای برای ایرانیان بادکوبه تأسیس کرد. طالبوف در اواخر سال ۱۳۲۸ق یا اوایل ۱۳۲۹ق چشم از جهان فرو بست.

از جنبه‌های مهم افکار طالبوف، اندیشه‌های آموزشی اوست که در خلال آثارش به بازگویی آنها پرداخته است. طالبوف در کتاب‌های خود ضمن مقایسه نظام آموزشی ایران با دیگر کشورها، به انتقاد از نظام آموزشی موجود می‌پردازد. وی برای اصلاح نظام آموزشی، افتتاح مکاتب و مدارس به شیوه غربی را پیشنهاد می‌دهد اما در عین حال حفظ فرهنگ بومی را مهم می‌شمرد. وی برای آنکه الگوی مناسبی از آراء خود به دست دهد،

کتاب‌هایی نگاشت که از جمله آنها می‌توان به کتاب احمد و مسالک‌المحسنین اشاره کرد. در هر دو کتاب، به عقب‌ماندگی ایرانیان اشاره دارد و علت آن را در نقص نظام آموزشی و تعلیم و تربیت سنتی می‌داند. کتاب احمد را، که گفت‌وگوی مؤلف با فرزند خیالی خود، احمد، است، می‌توان رساله‌ای علمی در تعلیم و تربیت دانست؛ زیرا طالبوف، در آن، عقاید تربیتی خود را به زبانی ساده و روان بیان می‌کند. در مسالک‌المحسنین نیز طالبوف ضمن نقد وضعیت آموزشی موجود، پیشنهادهای خود را ارائه می‌کند.

یادگارهای سودمند و گرانبهای طالبوف، که اغلب آنها در زمان خود شهرت به‌سزایی یافته‌اند، عبارتند از: ترجمه پندنامه مارکوس قیصر روم (استانبول ۱۳۱۰ق)؛ نخبه سپهری - خلاصه ناسخ‌التواریخ - (استانبول ۱۳۱۰ق، تهران ۱۳۲۲ق)؛ کتاب احمد یا سفینه طالبی (۲ جلد، اسلامبول ۱۳۱۱ و ۱۳۱۲ق)؛ رساله فیزیک (استانبول ۱۳۱۱ق)؛ ترجمه رساله هیئت جدید اثر کامیل فلاماریون (استانبول ۱۳۱۲ق، تهران ۱۳۱۲ش)؛ مسالک‌المحسنین (قاهره ۱۳۲۳ق)؛ مسائل الحیات (تفلیس ۱۳۲۴ق)؛ ایضاحات در خصوص آزادی (تهران ۱۳۲۵ق)؛ سیاست طالبی (تهران ۱۳۲۹ق).

محمدطاهر میرزا

محمدطاهر میرزا از شاهزادگان قاجار و از نامدارترین مترجمان ایرانی این عصر بود. برخی از آثار ادبیات جهان همچون رمان‌های الکساندر دومای پدر، نخستین بار در عصر پادشاهی ناصرالدین شاه قاجار به قلم او به فارسی برگردانده شد.

محمدطاهر میرزا، فرزند اسکندر میرزا - فرزند ششم عباس میرزا ولیعهد، پسر فتحعلی شاه قاجار -، در یازدهم شوال ۱۲۵۰ (۱۲۱۳ش) در تبریز به دنیا آمد. وی در زادگاه خود به تحصیل علوم ادبی و آموزش زبان عربی همت گماشت. پس از آن مشغول یادگیری زبان فرانسه شد. وی از علوم ریاضی نیز بهره کافی برد. سپس به مصر رفت و پنج سال در جامع‌الازهر به فراگرفتن علوم دینی پرداخت. پس از بازگشت به ایران مورد توجه خاص ناصرالدین شاه قرار گرفت. ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه ترجمه آثار الکساندر دومار را به او سفارش دادند. محمدطاهر از خدمات دولتی گریزان بود و عمر را به مطالعه و تحریر و

ترجمه گذراند. وی در سال ۱۳۱۷ق (۱۲۷۸ش) بر اثر سکت قلبی در تهران درگذشت و در گورستان ابن بابویه به خاک سپرده شد.

محمدطاهر میرزا گذشته از ترجمه کتاب‌های متعددی از فرانسه به فارسی، خود نیز چند کتاب و یکی دو نمایشنامه نوشته است. از ترجمه‌های وی می‌توان به سه تفنگدار، کنت مونت کریستو، لارن مارگو (ملکه مارگو)، لوئی چهاردهم و عصرش، لرد هوب، سرگذشت ژیل بلاس و سفرنامه اولیویه اشاره کرد.